

СУТНІСНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ВИДІВ ЗОВНІШНЬОГО ЗБРОЙНОГО НАСИЛЛЯ¹

ESSENTIAL AND TERMINOLOGICAL ANALYSIS OF THE TYPES OF EXTERNAL ARMED VIOLENCE

Бадер А.В.,

*доктор політичних наук, доцент,
директор*

*Навчально-наукового інституту історії, міжнародних відносин і соціально-політичних наук
Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»*

У статті на основі детального вивчення наукової літератури різних галузей встановлено сутнісні основи таких видів зовнішнього збройного насилля: «війна», «воєнний конфлікт», «тероризм», «агресія» й «геноцид» та сформульовано точні дефініції названих феноменів. Констатовано, що в умовах широких можливостей завуальованого застосування збройного насилля перед науковим та експертним середовищем постало актуальне завдання формулювання точних дефініцій феноменів «війна», «воєнний конфлікт», «тероризм», «агресія» та «геноцид». Підкреслено, що одні й ті самі збройні конфлікти кінця XX – початку XXI ст. визначались і як внутрішньополітичні, і як зовнішньополітичні, що надавало широкі можливості маніпулювання громадською думкою. Зазначено, що вказану проблему може зняти сутнісно-термінологічний аналіз різних видів збройного насильства.

Автор статті стверджує, що основним й найбільш масштабним видом зовнішнього збройного насилля є війна. Відповідно, її ключовою кваліфікаційною характеристикою є масштабність, а також пріоритетність саме збройних засобів вирішення протиріч та особливий стан усього суспільства. Констатовано, що воєнний конфлікт – дуже подібне явище, однак, він відрізняється меншими масштабами застосування зброї, не передбачає розірвання дипломатичних відносин між суперниками й особливого стану усього суспільства. Підкреслено, що тероризм є самостійним видом збройного насилля, він має принципово антиетатистський характер, а застосування (приховано або вочевидь) подібних методів державними структурами слід кваліфікувати як диверсію або приховану агресію. Вказується, що самостійними видами зовнішнього збройного насилля є геноцид та агресія. Констатовано, що ці феномени визнаються міжнародним гуманітарним правом тяжкими злочинами, а характерною ознакою їх є одностороннє застосування сили.

Ключові слова: збройне насилля, види зовнішнього збройного насилля, війна, воєнний конфлікт, тероризм, агресія, геноцид.

The article, based on a detailed study of the scientific literature of various fields, establishes the essential foundations of such types of external armed violence: «war», «military conflict», «terrorism», «aggression» and «genocide» and formulates precise definitions of the named phenomena. It was established that in the conditions of wide possibilities of the veiled use of armed violence, the scientific and expert environment faced the urgent task of formulating precise definitions of the phenomena «war», «military conflict», «terrorism», «aggression» and «genocide». It is emphasized that the same armed conflicts of the late 20th and early 21st centuries. were defined as both internal political and foreign political, which provided ample opportunities for manipulating public opinion. It is noted that the specified problem can be solved by an essential and terminological analysis of various types of armed violence.

The author of the article claims that the main and largest type of external armed violence is war. Accordingly, its key qualifying characteristic is the scale, as well as the priority of the armed means of resolving conflicts and the special state of the entire society. It has been established that a military conflict is a very similar phenomenon, however, it differs in the smaller scale of the use of weapons, does not involve the breaking of diplomatic relations between rivals and the special state of society as a whole. It is emphasized that terrorism is an independent type of armed violence, it is fundamentally anti-statist in nature, and the use (covertly or overtly) of similar methods by state structures should be classified as sabotage or covert aggression. It is indicated that independent types of external armed violence are genocide and aggression. It was established that these phenomena are recognized by international humanitarian law as grave crimes, and their characteristic feature is the unilateral use of force.

Key words: armed violence, types of external armed violence, war, military conflict, terrorism, aggression, genocide.

Постановка проблеми. Сучасний період нестабільності у світі, поява нових форм та методів збройного насилля у міждержавних взаєминах, воєнний конфлікт в Україні 2014 р. та, звісно, повномасштабна агресія РФ 2022 р., активізували необхідність наукового вивчення тем, дотичних до заявленої проблеми. В умовах широких мож-

ливостей завуальованого застосування збройного насилля перед науковим та експертним середовищем постало актуальне завдання формулювання точних дефініцій феноменів «війна», «воєнний конфлікт», «тероризм», «агресія» та «геноцид». Так, наприкінці XX – протягом XXI ст. пройшла ціла низка політичних подій, що кардинально

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Національного фонду досліджень України за проектом 2021.01/0021 «Формування критичного мислення громадян як чинник безпеки в умовах збройного насилля та інформаційної агресії на Сході України».

по-різному кваліфікуються. Одні й ті самі збройні конфлікти цього періоду визначаються як внутрішньополітичні, і як зовнішньополітичні, що надавало широкі можливості маніпулювання громадською думкою. На наш погляд, указану проблему може зняти сутнісно-термінологічний аналіз різних видів збройного насильства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Окремі аспекти досліджуваної теми висвітлено у працях багатьох учених. Зокрема, пошуками сутності війни займалися: Х. Боннер [1], Г. Моргентау [2], П. Ребу [3], Р. Ардрі [4], Г. Бутуль [5], Б. Браунелла [6], Ф. Фукуяма [7], С. Хантингтон [8], І. Валлерстайн [9] та ін. Феномен тероризму вивчали О. Балацька [10], Р. Войтович [11]. С. Телешун [12]. Агресії присвячена робота Ю. Качанової [13].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Певні компоненти досліджуваної теми досить широко розроблені названими вище вченими. Проте, комплексний, саме сутнісно-термінологічний аналіз війни, воєнного конфлікту, тероризму, агресії та геноциду, як видів одного феномену – збройного насилля, не представлений у науковій літературі.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Центральним завданням статті є встановлення, на основі детального вивчення наукової літератури різних галузей, сутнісних основ таких видів зовнішнього збройного насилля як «війна», «воєнний конфлікт», «тероризм», «агресія» й «геноцид» та формулювання, виходячи з проведеного аналізу, точних дефініцій названих феноменів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Очевидно, що серед усіх видів зовнішнього збройного насилля, що ми виділяємо (війна, воєнний конфлікт, тероризм, агресія та геноцид), саме війна є найбільш масштабним феноменом. Аналізувати це явище почали з найдавніших часів, а в середині ХХ ст. оформилась низка наукових підходів до розуміння походження, причин та сутності війни. Найбільш очевидним є психологічний підхід, відповідно до якого першооснова війни пов'язана з психічними процесами. Зазначимо, що на сьогоднішній день у психологічному підході оформились два кардинально різні напрямки. Так, частина дослідників знаходить причину війни в природних, психологічних першоосновах людини. Інша частина – зосереджується на процесі соціалізації. С. Кобленц наголошує, що війна – протиприродний стан, а її поява та можливі варіанти усунення з соціальної практики пов'язані із процесами виховання. Х. Боннер пише, що «людей штовхає до ненависті й до застосування зброї проти інших націй запас ворожості, що накопичується в людині з ранніх років» [1, с. 372].

Серед представників соціологічного підходу до розуміння сутності війни виокремимо найбільш важливі роботи кількох авторів, зокрема: Р. Арона

«Мир і війна між народами». У цій роботі дослідник зазначає: «Війни – це специфічне соціальне явище, що виникло, імовірно, у якийсь певний момент людської історії; вони означають організацію насильницьких дій суспільств, які протистоять один одному» [14, с. 409]. М. Маклюєна та К. Фіоре у спільній роботі «Війна і мир у глобальному селищі» зазначають, що війна є природним станом, органічно пов'язаним із цивілізацією, а також засобом міжнародних контактів та утвердження власної самобутності народів [15].

У неопозитивістському підході можна виокремити два напрямки розуміння війни. До першого слід віднести «політичний реалізм» Г. Моргентау. У роботі «Політика між націями. Боротьба за владу й світ» дослідник обстоює думку, що політика є автономним явищем, не пов'язаним з економічною сферою та іншими соціальними відносинами. Застосування сили автор розуміє як сутність світової політики, а війна для нього – це результат тверезого розрахунку та суб'єктивного рішення конкретного політичного діяча [2, с. 4]. Теорією науково-математичного аналізу, що найбільш ґрунтовно описана в роботі «Теорія ігор та економічна поведінка» Д. Неймана та О. Моргенштерна, слід уважати основою другого напрямку у неопозитивістському підході. Підкреслимо, що ця теорія заклала основу методології вивчення військових проблем у провідних країнах. За цією концепцією міжнародні відносини є грою політичних сил, які діють за математичними законами, які неминуче призводять до воєн [16, с. 264].

Основу натуралістичного підходу складають психобіологічний, неомальтузіанський та геополітичний напрям. Перший – пряма протилежність психологічному підходу. Причини війни в ньому знаходять не в психологічних особливостях людини, а в біологічних закономірностях існування людського виду [16, с. 265]. Так, Дж. Уінд пише: «Згідно з даними етологічної науки, дія певних генів обумовлює поведінку, що характеризується як агресивна ...» [17, с. 74]. Тут доцільно згадати й напрацювання К. Лоренца та ще низки антропологів, які доводять, що людина не має надійного механізму інстинктивного гальмування внутрішньовидової агресії [18; 19, с. 8].

У неомальтузіанському напрямку причини війн, зводяться до певного біологічного явища, до необхідності обмеження чисельності людей на Землі. Зокрема, П. Ребу підкреслює залежність між жорстокістю війни та надлишковою кількістю населення. Представники цієї концепції вважають, що лише масштаби жертв ядерної війни пропорційні сьогоднішній перенаселеності планети, відповідно вони, фактично, виправдовують застосування атомної зброї [3, с. 253–255].

Геополітичний напрям представлений теоріями «розширення меж» та «територіального імпе-

ріалізму». Так, за Дж. Кіффером рівень зростання технічної озброєності, провокує аналогічне розширення кордонів держави військовим шляхом. Р. Ардрі причину воєн безпосередньо пов'язує з колективним інстинктом людей жити на певній території, захищати та розширювати її. «Коли ми захищаємо права або незалежність своєї країни, то діємо під впливом чинників, як у більш низькоорганізованих тварин. Ці чинники є вродженими та невикорінюваними», – наголошує Р. Ардрі [4, с. 103].

У процесі подальшого наукового осмислення аналізованого феномену вказані теорії натуралістичного підходу заклали основу науки про війну – полемології. Французький дослідник Г. Бутуль, що вважається засновником цієї науки зазначає: «Війна, яка в XVIII ст. була грою королів, нині перетворилася на катастрофу, а завтра стане катаклізмом. Без швидкого створення полемології всі інші науки ризикують бути зайвими» [5, с. 28–29]. Г. Бутуль пропонує підходити до з'ясування причин війни, ураховуючи політичні та економічні фактори, однак першопричиною, все ж, вважає індивідуальну агресивність людини, яку провокують складні соціальні умови. Ключовою соціальною проблемою, як і прихильники неомальтузіанського напрямку, автор вважає перенаселеність. Окрім того, джерелом нестабільності певної держави він визначає молодь, чисельність якої старше покоління зменшує двома засобами – міграцією та війною [20, с. 36].

Важливий для розуміння сутності війни є і описаний Г. Бутулем процес її виникнення. «Як тільки колективна агресивність досягає певної інтенсивності, вона штовхає нас на пошук ворога та сварки. І як тільки ворог знайдений, колективна агресивність, що виступала у своєму зародженні у вигляді неусвідомленого психосоматичного імпульсу, стає явищем логічним. Відтепер вона висуває певну мету – супротивника, що підлягає розгрому або знищенню, а також виправдальну раціоналістичну аргументацію» [21, с. 36].

Описана багатовекторність у розумінні сутності та причин війн заклала основу плюралістичного підходу. Німецьких дослідників Р. Біглера та В. Таймера, американців Б. Браунелла та Р. Кларка й англійського вченого М. Гінзберга слід вважати тими авторами, на роботах яких засновується цей підхід. Так, Б. Браунелла пише: «Конфлікти в сучасному світі не мають єдиного насіння або джерела. Вони мають безліч причин, тому вони не можуть бути вирішені за однією якоюсь формулою або системою добровільного контролю» [6, с. 117]. «Неймовірно велика кількість чинників сприяє виникненню війни: демографічні відносини, психологічні та ідеологічні рушійні сили, культурні події, причому ці комплексні окремі фактори можуть комбінуватися в нескінченних

варіантах. Спробу синтезованого погляду на війну можна порівняти, апріорі, зі спробою дістати зірки», – зазначає Р. Біглер [22, с. 79].

Тенденції в розвитку світу кінця XX ст., що були зав'язані на глобалізації, спровокували переосмислення багатьох явищ, зокрема поглядів на сутність війни. У вказаному контексті, Ф. Фукуяма вважає, що заданий вектор розвитку призведе до зникнення всіх форм геополітичної диференціації та відповідних протистоянь, а людство житиме в єдиній цивілізації. Проте дослідник підкреслює, що «збережеться високий та навіть щораз вищий рівень насилля на етнічному й націоналістичному ґрунті, оскільки ці імпульси не вичерпають себе й в постісторичному світі ... З цього випливає, що на порядку денному залишаться й тероризм, і національно-визвольні війни» [7, с. 39].

На відміну від Ф. Фукуяма, С. Хантингтон уважає, що глобалізація не призведе до єдиної універсальної цивілізації на основі західних цінностей. Дослідник пише: «Найважливіші кордони, що роз'єднують людство, й основні джерела конфліктів будуть визначатися культурою. Нація-держави залишаться головною дійовою особою в міжнародних справах, але найбільш значущі конфлікти розгортатимуться між націями й групами, які належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим чинником світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів» [8, с. 33].

Глибоку рефлексію на ідеї С. Хантингтона представили Дж. Б'юкенен та Д. Курт у роботах «Смерть Заходу» й «Американський шлях перемоги» відповідно. Зокрема, останній відстоює ідею, що «справжнє зіткнення цивілізацій – не сутички між Заходом і кимось із інших. Це буде сутичка між Заходом і «Пост-Заходом», сформованим у межах західної цивілізації. Зіткнення вже почалося в мозку західної цивілізації, серед американських інтелектуалів. Так, зіткнення почалося, і сьогодні воно поширюється від мозку по всьому тілу» [23, с. 5].

Е. Тоффлер, стосовно сучасної цивілізації та в своїх прогнозах на майбутнє зазначає, що війна подібна до виробничої діяльності. Він вказує на те, що у своєму розвитку війна ідентична з процесами й факторами, які відбуваються в економіці [24]. Натомість, відомий військовий аналітик М. ван Кревельд заперечує подібність війни до економічної сфери, уважаючи, що війна – це культурно зумовлений вид людської діяльності [25].

І. Валлерстайн розглядає війну як інструмент встановлення гегемонії певної держави. На його думку, ці процеси провокуються самим механізмом та логікою функціонування такої світ-системи, як світ-економіка. Численні локальні конфлікти в країнах Півдня, зіткнення різних «меншин» на Півночі та «малі» війни Півдня

проти Півночі – це і є сучасна світова війна, вважає дослідник. І. Валлерстайн стверджує, що зрештою це призведе до фундаментальної трансформації світових центрів сили та всієї структури міжнародних відносин, сформованої в ХХ ст. [9, с. 256–258].

На основі встановлених сутнісних ознак війни, з'являється можливість сформулювати термін цього явища. Однак, здійснити зазначену теоретичну операцію, на наш погляд, можливо лише паралельно з визначенням дефініцій таких дотичних феноменів, як «збройний конфлікт» та «воєнний конфлікт». Очевидно, що всі три явища є частиною більш широкого феномену «соціальний конфлікт». У науковій літературі під конфліктом розуміють найвищу стадію загострення суперечностей між певними суб'єктами, що розв'язуються силовими методами. За допомогою аналізу ключових компонентів з більш широкого явища «соціальний конфлікт» можна виокремити більш вузьке поняття – «збройний конфлікт». Отже, збройний конфлікт – це протиборство між соціальними суб'єктами, що характеризується застосуванням зброї з метою вирішення наявних протиріч між ними.

Цілком зрозуміло, що війна та воєнний конфлікт характеризуються наявністю значно більшої кількості сутнісних ознак, ніж лише застосування зброї. Зважаючи на це, доходимо висновку, що ці феномени є видами більш об'ємного поняття, «збройний конфлікт». Щодо війни, то одним із основних критеріїв наявності або її відсутності, на наш погляд, є місце й роль військових та невійськових засобів у політичному протиборстві. Якщо збройна боротьба є головними засобами досягнення політичних цілей, а всі інші працюють на забезпечення найбільшого ефекту застосування збройних сил, то це війна.

На наш погляд, важливою характеристикою війни є особливий правовий режим. По-перше, акт оголошення війни, або введення воєнного стану чи особливого порядку державного управління, що відтак призводить до обмеження основних прав і свобод людини й громадянина. По-друге, розрив дипломатичних, консульських та, відповідно, політичних, економічних і культурних відносин, а також припинення дії міжнародних договорів між державами-суб'єктами війни [26, с. 71].

Масштабність збройного протистояння також вважаємо ключовою характеристикою війни. Так, згідно з Упсальською програмою даних про конфлікти, війною є збройний конфлікт, що ведеться збройними силами двох сторін (як мінімум, одна з яких є урядом будь-якої держави) за встановлення контролю над урядом та/або територією, під час якої в бойових діях протягом календарного року гине не менше 1000 осіб [27].

Наведемо також визначення, запропоноване в колективній роботі Дж. Сінгером та М. Смол-

лом, що має кількісну характеристику, подібну до тієї, що була наведена вище. Отже, під війною ці автори розуміють «будь-яке тривале зіткнення між військовими силами двох або кількох урядів (міждержавна війна), або між регулярною армією та будь-якою іншою озброєною групою (внутрішньодержавна), у якому кількість жертв серед збройних сил перевищує одну тисячу осіб протягом всього зіткнення» [28].

Необхідно враховувати, що війна професіоналізує збройну боротьбу. Вона здійснюється планово, навмисно, цілеспрямовано, з використанням як знарядь нападу, так і засобів захисту. Тобто війна має як масштабний так організований характер, у ній задіяні групи спеціально підготовлених людей. Окрім того, ще раз підкреслимо, що війна – це політичний феномен, бо вона має саме політичні мотиви та мету. Неодмінною ознакою війни є також наявність насильницької, збройної взаємодії між протиборчими сторонами [26, с. 71].

Виходячи із сутнісного та термінологічного аналізу наведеного вище, маємо можливість запропонувати власну, узагальнюючу дефініцію війни. Війна – це найбільш масштабний вид зовнішнього збройного насилля як політичного феномену, що має організований та безкомпромісний характер, реалізується суб'єктами воєнно-політичних відносин за допомогою військових засобів та передбачає особливий стан суспільства [26, с. 72].

Подібним до війни видом збройного насилля є воєнний конфлікт. Ці явища, мають схожі ключові характеристики, а відрізняються, насамперед, масштабами, інтенсивністю, територією ведення бойових дій та обсягом залучення збройних сил. Окрім того, у межах воєнного конфлікту спеціальний правовий режим або відсутній, або поширюється на зону ведення бойових дій та прилеглу територію. Відсутній також особливий стан суспільства, що передбачає концентрацію всіх ресурсів на потреби армії. Відрізняються аналізовані явища й кількістю втрат. Так, згідно з Упсальською програмою даних, воєнним конфліктом є бойові дії, під час яких гине протягом року не менше 25 осіб, натомість війна передбачає втрати від 1000 осіб [27].

Необхідно, на наш погляд, також звернути увагу ще на одну принципову відмінність між воєнним конфліктом та війною, а саме – на взаємовідносини між сторонами протиборства. В умовах війни припиняються міжнародні зв'язки між ними, переговори не ведуться, а в мирних угодах закріплюються результати протистояння. За умов воєнного конфлікту політичні відносини не припиняються, а переговори ведуться до та під час бойових дій. Як правило, розв'язується подібне збройне протистояння не воєнною перемогою якоїсь із сторін, а дією комплексу військових та політичних чинників [19, с. 81].

Ураховуючи зазначене, пропонуємо узагальнене визначення аналізованого феномену. Воєнний конфлікт – це вид зовнішнього збройного насилля, що реалізується суб'єктами воєнно-політичних відносин за допомогою військових засобів та характеризується обмеженими масштабами, інтенсивністю, територією ведення бойових дій та обсягом залучення збройних сил [26, с. 72].

Німецький дослідник Х. Хофмайстер висловлює думку, що на початку ХХІ ст. з'явився новий вид війни – терористичний, в основі якого лежить асиметричний характер. Появу такого виду спровокувала «холодна війна», що активізувала виникнення міжнародних мережевих терористичних організацій. Асиметричність терористичної війни, на думку автора, проявляється в тому, що державі протистоїть неполітичний суб'єкт. Однак, ураховуючи зазначені вище сутнісні характеристики війни, ми вважаємо, що тероризм не належить до різновидів цього феномену. На наш погляд, сучасний міжнародний тероризм слід розглядати як окремих вид зовнішнього збройного насилля [19, с. 82].

Пошук сутності та формулювання на цій основі визначення тероризму досить ускладнені відсутністю в політологічній науці єдності в розумінні ключових ознак цього явища. Загально визначеними серед науковців є лише дві ознаки, що, по суті, не дає можливості сформулювати вичерпну дефініцію цього феномену. Такими ознаками, по-перше, є політичні мотиви в діяльності терористів. По-друге, те, що основною стратегією впливу на опонента є залякування, створення атмосфери страху, насамперед, серед цивільного населення [29].

Компонентом другої із зазначених ознак слід уважати інформаційний чинник. Більшість дослідників також звертають на нього увагу. Так, Г. Кенен стверджує, що терористичний акт (убивство людей чи знищення об'єктів інфраструктури) не є самоціллю, метою тут виступає інформаційний привід, що повинен максимально видовищно генерувати враження в «глядачів». У такому контексті Б. Хоффман зазначає: «Тероризм можна розглядати як акт насилля, задуманий із метою залучення уваги та подальшої передачі послання через публічність, що він отримує» [30, с. 160].

Додаткові ознаки, що надали б можливість виокремити тероризм з низки подібних явищ, у різних авторів суттєво розходяться. Суперечливість у розумінні сутності тероризму також пов'язана із неоднозначною генезою цього феномену. Аналізує зазначену проблему В. Лакер. Дослідник виокремлює декілька хвиль в еволюції тероризму, перша з яких датується другою половиною ХІХ ст. та пов'язана з діяльністю російських революціонерів, анархістів у країнах Західної Європи й США та ірландським, вірменським і сербським сепаратизмом. До другої хвилі, на думку дослідника,

належить робітничий рух (діяльність есерів, польських соціалістів), боротьба анархістів, а також національний рух вірмен та македонців у період з початку ХХ ст. до Першої світової війни. Міжвоєнний період належить до третьої хвилі, пов'язаної із застосуванням тероризму сепаратистськими та, переважно, правими, фашистськими організаціями [10, с. 151–154].

Наступна хвиля тероризму характеризується партизанськими та підпільними рухами спротиву під час Другої світової війни. Після закінчення цього глобального конфлікту тероризм, на думку В. Лакера, переміщується в сільську місцевість (масштабні партизанські рухи в Китаї, В'єтнамі, Кубі, Палестині), а згодом формується міжнародний тероризм, характерною ознакою якого є вже не індивідуальний, а масовий терор [10, с. 151–154]. На наш погляд, зарахування підпільного та партизанського руху як за часів Другої світової війни, так і післявоєнного періоду до тероризму є досить дискусійним і потребує уточнення в подальшому.

Очевидним є те, що тероризм сучасної доби має суттєві сутнісні особливості. Так, на думку О. Балацької, «внутрішній (державний) тероризм є проявом внутрішньополітичного протистояння, який передбачає терористичні дії радикально-екстремістських угруповань у межах кордонів однієї держави, спрямовані на її громадян та інститути влади. Внутрішній тероризм був домінуючим видом тероризму до другої половини ХХ ст. Однак зараз дослідники вказують на актуалізацію глобальних проявів тероризму – на міжнародному й транснаціональному рівні» [10, с. 153].

У межах дослідження нас цікавить саме міжнародний тероризм як вид зовнішнього збройного насилля, що виник, на думку Р. Войтович, у 1960-х роках [11, с. 9–10]. С. Телешун характеризує цей феномен як дії терористичних груп проти осіб, незалежно від громадянства, на території третіх держав [12, с. 164]. На наш погляд, згаданий вище внутрішній (державний) тероризм слід уважати формою реалізації певних видів внутрішнього збройного насилля, тому пошуки його сутнісних основ ми тут не будемо здійснювати.

Визначення тероризму в політологічній літературі досить нечітке. Частина дослідників використовує офіційну дефініцію, наприклад ту, що застосовується американськими державними установами: «Тероризм – це незаконне використання або загроза використання сили або насилля проти осіб або власності, щоб примусити або залякати уряд або суспільство для досягнення політичних, релігійних або ідеологічних цілей» [29, с. 135]. Однак, подібний підхід не дає вичерпного розуміння аналізованого феномену. Зважаючи на очевидні теоретичні проблеми з розумінням сутності та формулюванням терміну «тероризм» у політологічній науці, вважаємо за доцільне звернутись

до напрацювань учених-юристів. Підкреслимо, що в роботах науковців цієї галузі простежується більш глибокий пошук ключових ознак, що продиктовано практичною необхідністю відмежування терористичних діянь від інших видів злочинів.

Порівняльний аналіз тероризму з подібними видами кримінальних правопорушень надає підстави стверджувати, що його суттєвою відмінністю є мета та цілі. Зокрема, в українському законодавстві прописано, що тероризмом є «суспільно небезпечна діяльність, що полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насилля шляхом захоплення заручників, підпал, убивство, тортури, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погроза вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей» [31]. Важливо зазначити, що ці загальнонебезпечні діяння виступають саме засобом для досягнення терористичних цілей – залякування населення та органів влади. Отже, опосередкований характер терористичного злочину є характерною ознакою, яку обов'язково потрібно враховувати при встановленні сутності та формулюванні дефініції аналізованого явища.

Ключовою рисою тероризму, яка прямо прописана в законодавстві, слід також уважати шкоду, нанесену «ні в чому не винним людям». Це означає, що по-перше, фактично постраждали особи не є безпосереднім супротивником терористів. По-друге, наявність «невинних жертв» передбачає невизначеність цього кола осіб за будь-якою ознакою. Отже, персона жертви у межах терористичного акту, не має визначальної зумовленості, на відміну від убивства людини у зв'язку з виконанням ним службових обов'язків.

Використання описаної вище характеристики, як однієї з ключових, вимагає певного уточнення. Теоретичного осмислення потребує питання кваліфікації замахів на життя політиків, дипломатів і державних діячів. З одного боку, ці злочини досить часто застосовуються терористами, з іншого – вибір жертви виглядає цілком вибірковим. Вирішення цієї проблеми лежить у площині аналізу суб'єктивної сторони діяння. Так, якщо насилля застосовується до таких і подібних осіб з корисливих мотивів, особистісної неприязні та схожих причин, такий злочин не можна кваліфікувати як терористичний. Інша справа, якщо мотиви злочинців не пов'язані з конкретною особою та її особистісними якостями, а постраждалий насамперед асоціюється з державним механізмом. За таких умов, маємо можливість стверджувати, що насилля є невибірковою, воно є опосередкованим способом досягнення цілей, а діяння можна кваліфікувати як терористичне.

Допомагає інституалізувати тероризм як явище ще одна важлива особливість, описана в юридич-

ній науці. У межах збройного конфлікту (війни або воєнного конфлікту) кваліфікувати певні дії як терористичні недоцільно, оскільки вони підпадають під категорію військових злочинів. Це суперечить позиції В. Лакера, який вважає тероризмом підпільний та партизанський рух часів Другої світової війни та післявоєнного періоду [10, с. 151–154]. Та нам видається об'єктивним твердження, що практично всі військові дії, зокрема й законні, з юридичного погляду можна кваліфікувати як тероризм. Отже, однією з основних відмінностей терористичного акту від воєнного злочину є наявність чи відсутність збройного конфлікту під час його реалізації. По великому рахунку, військові злочини – це дії, спрямовані проти «острівців» цивільного життя, що умовно залишаються у воєнний час, а тероризм – це, навпаки, спроба «точкового» впровадження в мирне життя війни.

Для уточнення сутнісних характеристик тероризму продуктивним, на наш погляд, є порівняльний аналіз із таким ззовні схожим злочиним, як диверсія. Метою терористичного акту, як вже зазначалось, є залякування населення та органів влади, тоді як диверсії – підриг економічної безпеки та обороноздатності супротивника. Однак, ключовою вважаємо іншу відмінність. Диверсійні групи, на відміну від терористичних, є уповноваженими на свою діяльність (відкрито або таємно) посадовими особами певної держави. Водночас, терористичні структури носять антиетатистський характер, не мають безпосереднього зв'язку та уповноваження на діяльність з боку будь-якої держави.

Ця теза важлива не лише тому, що надає можливість розрізнити тероризм та диверсію, вона більш актуальна в межах пошуку його ключових сутнісних характеристик. Відповідно, розгляд тероризму як принципово недержавного феномену надає можливість піддати сумніву всі дефініції, у яких прописаний зв'язок аналізованого явища з державними структурами. Тобто, діяння, які досить часто розглядаються як «державний тероризм», більш раціонально кваліфікувати як диверсію, агресію, геноцид та інші види воєнних злочинів.

Отже, на основі сутнісного аналізу та встановлених ключових характеристик, маємо можливість запропонувати узагальнену дефініцію феномену, що розглядається. Тероризм – це вид збройного насилля, що застосовується недержавним актором проти державних структур шляхом деструктивних дій, спрямованих на невизначене коло осіб (невибірковість жертв) з метою залякування населення та органів влади, і здійснених в умовах відсутності збройного конфлікту [29, с. 135].

Агресія та геноцид є досить подібними видами зовнішнього збройного насилля, оскільки передбачають їх одностороннє застосування. Термін «агресія» має давню історію й спочатку трактувався як

«рух у напрямку до цілі». Проте вже на початку нашої ери в латинській мові цим словом почали позначати «напад». Сьогодні тлумачні словники різних країн приблизно однаково трактують цей термін. В Оксфордському словнику англійської мови аналізоване явище визначається як «наслідок почуття гніву або антипатії, що призводить до ворожого нападу; неспровокований напад» [32]. У французькому словнику – «напад з використанням сили» [33]. У німецькому словнику слів іншомовного походження під агресією розуміється «збройний напад держави на одну або кілька інших країн» [34].

Комплексний аналіз трактування терміну «агресія» в сучасних американських словниках надає підстави казати, що в таких виданнях він розуміється як неспровокований напад; вторгнення; звичайна агресивна дія; первинний інстинкт, зазвичай пов'язаний з емоційними настроями, щоб виконати дію насильницьким способом; насильницька дія або образ дії (як неспровокований напад), особливо коли є намір домінувати або підпорядковувати собі; практика здійснення нападів або вторгнень: особливо, неспровоковане порушення однією країною територіальної цілісності іншої; ворожа, шкідлива або руйнівна поведінка або перспектива такої поведінки, особливо викликана фрустрацією [32; 35, с. 28].

На нашу думку, досить цінним є аналіз застосування терміну «агресія» в східних країнах. Так, у китайській мові слово «агресія» має близько 8-ми конотацій, залежно від сфери застосування та корелюється з такими поняттями й словосполученнями, як «розрив економічних відносин», «конфіскація бюрократичного капіталу та передача селянам поміщицької землі», «здійснення дій у всіх напрямках», «розгорнутись на всю», «тотальна війна», «вторгнутись, зазіхати на чужу територію, займати чужу територію», «злочинний напад, порушення, контрафакція», «неспровокований напад». У Японії термін агресія застосовується для позначення таких явищ, як захоплення, взяття приступом, зайняття позиції чи міста, вторгнення, загарбницька війна. В арабських країнах – для здійснення дії проти волі [35, с. 28].

Виявлення сутнісних основ феномену «агресія» потребує, на наш погляд, аналізу трактування цього явища в різних наукових галузях. Так, для психологів це, по-перше, «мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві, що завдає шкоди об'єктам нападу (живим і неживим), завдає фізичної шкоди людям або викликає в них психологічний дискомфорт (негативні переживання, стан напруженості, страху, пригніченості тощо)». По-друге, «індивідуальна або колективна поведінка або дія, спрямована на нанесення фізичної або психічної шкоди або навіть на знищення іншої людини або групи» [36, с. 8].

Конфліктологи під агресією розуміють «форму поведінки учасників конфлікту, що характеризується ворожістю». У більш розгорнутому конфліктологічному трактуванні агресія – це «цілеспрямована деструктивна індивідуальна або колективна поведінка, що завдає шкоди об'єктам нападу (живим і неживим), що заподіює фізичну або психологічну шкоду, збитки іншій людині або групі людей. Соціальні форми агресії: терор, геноцид, расові, релігійні, ідеологічні зіткнення тощо» [37, с. 11–12].

У соціології аналізоване явище трактують так: «агресія (лат. *aggressio* – напад) – поведінка, спрямована на завдання фізичної або моральної шкоди іншій особі, отримання переваги або самозахист. Агресія в м'якій формі відповідає соціальній нормі; жорсткі форми агресії засуджуються морально і (або) вважаються протиправними. Патологічна форма агресії, деструктивність – потяг до завдання шкоди й руйнування, що суперечить соціальним нормам та не має раціонального обґрунтування» [38]. Ю. Качанова в статті «Агресивність та агресія як соціологічні категорії» зазначає таке: «Агресія в суспільстві – це насилля ... агресія – це будь-яка форма поведінки, націлена на завдання шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного поводження» [13, с. 53].

Однак, у межах пошуку сутності агресії, як виду збройного насилля, найбільш продуктивним вважаємо застосування терміну, який фігурує в міжнародному гуманітарному праві. Згідно із 1 ст. резолюції 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р., агресія вважається злочином та визначається як «застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави або інакше, але несумісне зі Статутом ООН». У ст. 3 цієї резолюції визначається, що агресією, незалежно від факту оголошення війни, є такі дії:

- вторгнення чи напад збройних сил держави на територію іншої держави або військова окупація, що є результатом такого вторгнення або нападу, чи анексія із застосуванням сили території або частини території іншої держави;
- бомбардування збройними силами однієї держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї проти території іншої держави;
- блокада портів або берегів однієї держави збройними силами іншої держави;
- напад збройних сил держави на сухопутні, морські, повітряні сили або флоти іншої держави;
- застосування збройних сил однієї держави, які знаходяться на території іншої держави, за згодою з державою, що приймає, з порушенням умов угоди, або продовження їхнього перебування на території після припинення дії угоди;
- дії держави, яка дозволяє, щоб її територія, надана в розпорядження іншої держави, викорис-

товувалась цією державою для здійснення агресії проти третіх держав;

– засилання державою або від її імені збройних банд, груп, іррегулярних сил або найманців, які застосовують проти іншої держави збройну силу, настільки серйозного характеру, що це прирівнюється до названих вище актів, або значну участь держави в таких актах застосування збройної сили [39].

Отже, відповідно до логіки нашого дослідження, пропонуємо таке визначення агресії: це вид неспровокованого зовнішнього збройного насилля, яке не залежить від факту оголошення війни та характеризується одностороннім застосуванням сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави.

Односпрямованим видом зовнішнього збройного насилля, що також визнається міжнародним гуманітарним правом як злочин, є і геноцид. Згідно з Римським статутом Міжнародного кримінального суду 1998 р., геноцидом вважається гранична форма дискримінації, що вчиняється з наміром повністю або частково знищити національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку; зокрема це:

- убивство членів такої групи;
- заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи;
- навмисне створення таких життєвих умов, що призводять до повного або часткового фізичного знищення групи;
- реалізація заходів, розрахованих на запобігання дітонародженню;
- насильницьке вилучення дітей із однієї групи до іншої [35, с. 28].

Ураховуючи зазначене, геноцид слід розуміти як вид одностороннього зовнішнього збройного насилля, який визнається як міжнародний злочин та спрямований на повне або часткове знищення національної, етнічної, расової або релігійної групи.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, маємо вагомий підстави стверджувати, що основним й найбільш масштабним видом зовнішнього збройного насилля є війна. Відповідно, її ключовою кваліфікаційною характеристикою є масштабність, а також пріоритетність саме збройних засобів вирішення протиріч та особливий стан усього суспільства. Воєнний конфлікт – дуже подібне явище, однак він відрізняється меншими масштабами застосування зброї, не передбачає розривання дипломатичних відносин між суперниками й особливого стану усього суспільства.

На сьогоднішній день простежуються намагання певних дослідників розглядати міжнародний тероризм або як тип, або як засіб ведення війни. Підкреслимо, що цей феномен є самостійним видом збройного насилля. Терористична діяльність має принципово антиетатистський характер, а застосування (приховано або вочевидь) подібних методів державними структурами слід кваліфікувати як диверсію або приховану агресію. Самостійними видами зовнішнього збройного насилля є також геноцид та агресія. Ці феномени визнаються міжнародним гуманітарним правом тяжкими злочинами, а характерною ознакою їх є одностороннє застосування сили. Вважаємо, що розв'язання заявлених у статті завдань, провокують необхідність поглиблення подібного наукового пошуку, а саме деталізації сутнісних основ видів внутрішнього збройного насилля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bonner H. Social Psychology. N-Y. : Dadd Press, 1953. 467 p.
2. Morgenthau H. Politics among Nations. The Struggle for Peace and Power. N-Y., 1960. 577 p.
3. Reboux P. Trop d'enfants. Paris, 1959. 611 p.
4. Ardray R. The Territorial Imperative. N.Y., 1966. 711 p.
5. Bouthul G. Le phenomena – guerre. Paris. 1962. 311 p.
6. Brounell V. The Human Community : Its Philosophy and Practics for a Time of Crises. N.Y., 1950. 688 p.
7. Фукуяма Ф. Кінець історії? *Питання філософії*. 1995. № 3. С. 37-51.
8. Гантінгтон С. Зіткнення цивілізацій? *Поліс*. 1994. № 1. С. 31-51.
9. Wallerstein I. The Essential Wallerstein. New York : The New Press, 2000. 471 p.
10. Балацька О. Б. Політичне насилля як політико-культурний феномен : специфіка, детермінація, тенденції : монографія. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2018. 385 с.
11. Войтович Р. Глобальний тероризм як виклик суспільному розвитку. *Вісник Національної академії державного управління при Президенті України*. 2010. № 4. С. 5-17.
12. Телешун С. Сучасний тероризм - українські реалії. *Політичний менеджмент*. 2005. № 1. С. 163-169.
13. Качанова Ю. В. Агресивність та агресія як соціологічні категорії. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія : Соціологія*. Миколаїв, 2010. Т. 146. Вип. 133. С. 50-54.
14. Арон Р. Мир і війна між націями. Київ : Юніверс, 2000. 685 с.
15. McLuhan M. War and Peace in the Global Village. NY : Gingko Press, 2001. 411 p.
16. Бадер А. В. Сутнісні основи війни як виду зовнішнього збройного насилля. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2020. Вип. 154. С. 262-268.
17. Aggression : Naturwiss und Kulturwiss. Perspektiven der Aggressionsforschung. Bern, 1982. 419 p.

18. Lorenz K. Aggression (so-called evil). K. : Progress-Univers, 1974. 389 p.
19. Бадер А. В. Політичні системи та збройне насилля: цілісно-системний аналіз. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2020. 320 с.
20. Bouthul G. L'infanticidediffere. Paris. 1970. 671 p.
21. Bouthul G. La guerre. Paris. 1953. 433 p.
22. Bigler K. Der einsameSoldat. Frauenfeld, 1964. 311 p.
23. Kurth J. The American way of Victory. *National Interest*. 2000. The Summer. P. 1-154.
24. Toffler A. War and Anti-War: Survival at the Dawn of the 21st Century. NY : Warner Books, 1994. 412 p.
25. Creveld M. van. The Transformation of War. NY : Hardcover, 1991. 272 p.
26. Bader A. Determination and classification of war and military conflict as a types of armed violence. *Slovak international scientific journal*. 2020. №39. Vol. 2. P. 70-73.
27. Uppsala Conflict Data Program (UCDP). URL: <https://ucdp.uu.se> (date of access: 20.07.2023).
28. Small M., Singer J. Resort to Arms. N.Y. : Legidpress, 1982. 450 p.
29. Bader A. V. Essence and definition of terrorism as a kind of armed violence. *European Journal of Humanities and Social Sciences Scientific journal*. 2020. № 2. P. 132-135.
30. Hoffman B. Inside Terrorism. NY : Columbia University Press, 2006. 432 p.
31. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 28.04.2020 № 361-IX від 06.12.2019 поточна редакція URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15?fbclid=IwAR21aRemFPJa9AQOVUpMI6phpQEKPqviVWfCiNUC2QmBFvBgBvK9oTgSpzw>. (дата звернення: 20.07.2023).
32. The Oxford English Dictionary. 2-nd ed. Vol. 1. Oxford, 1989. 432 p.
33. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française de Paul Robert. 2-me ed. Vol. 1.-Vol. 9. Paris, 1991. 563 p.
34. Kempcke G. Wörterbuch Deutsch alsFremdsprache. Berlin ; New York : de Gruyter, 2000. 432 p.
35. Bader A. V. Aggression and genocide as a kind of armed violence: terminological analysis. *European Science Review Scientific journal*. 2020. № 3-4 P. 27-30.
36. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х. : Прапор, 2007. 640 с.
37. Конфліктологія. Словник. / за заг. ред. О. Г. Колба, А. І. Буймістера. К : «Видавництво К С В», 2012. 592 с.
38. Купрієнко С. А. Словник Соціології (А-БАТЯР) URL: <https://kuprienko.info/kupriyenko-s-a-slovnik-sotsiologiyi-a-batyar>. (дата звернення: 20.07.2023).
39. Резолюція 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml (дата звернення: 20.07.2023).